

DÉU EN LA FILOSOFIA CLÀSSICA OCCIDENTAL

Bernard SÈVE

La qüestió de Déu en la filosofia occidental es construeix a partir de la trobada de dos moviments: el de la teologia cristiana, que va de Déu a la raó i el de la metafísica que va de la raó a Déu —¿però és el mateix «Déu» al qui ens referim en cas i en l'altre?— Si la relació dels filòsofs amb Déu ens porta a insistir bàsicament sobre el segon d'aquests moviments, la bona intel·ligència de la metafísica occidental suposa que es prenen en compte les seves arrels teològiques.

LES ARRELS TEOLÒGIQUES DE LA METAFÍSICA

«*Fides quaerens intellectum*» [‘la fe a la recerca de la seva elucidació intel·lectual’], tal és la ‘consigna’, formulada per Sant Anselm (1033/4-1109), de la teologia escolàstica. Si Déu es troba més enllà de la raó i no pot ser assolida sinó per la fe, la raó humana és, ella també, un do diví, i un dels seus dons més preciosos.

Les autoritats eclesiàstiques sempre s’han malfiat d’actituds fideistes (‘creure perquè és absurd’, rebuig de qualsevol teorització de la fe, etc.), místiques o irracionalistes. La teologia medieval es constituí així la teologia medieval es construï, doncs, sobre la doble convicció que Déu no és enterament comprensible per la raó humana (altrament caldria negar la transcendència), però que —alhora— la raó no sofreix una radical incapacitat en aquest àmbit (de manera que s’evita introduir una escissió ruïnosa entre la raó i Déu). Quedi clar que parlem aquí sobre «teologia», perquè hi ha altres formes de discurs religiós (la predicació, la pregària, la decisió dogmàtica, la litúrgia, la lectura bíblica, els sagraments...), en els quals el lloc de l’element «raó» és prou diferent.

Sant Tomàs d’Aquino (1225-1274) proposà una sèrie d’arguments en favor de l’existència de Déu sense, tanmateix, pretendre donar una demostració tan forta com la d’una demostració matemàtica —que hauria estat per a ell lògicament impossible i irrespectuosa des del punt de vista religiós. Però mostrarà que hi ha «vies», (paraula força més modesta que «proves») que permeten concloure raonablement l’existència de Déu. Es pot, per exemple, remuntar el món a la seva causa, anant de la criatura al Creador. Si tota cosa al món es produeix per una causa anterior,, cal també que el món, ell mateix, sigui produït per una causa fora del món, val a dir un Déu. Perquè una causa interna al món no el podria produir. Si la raó humana no pot demostrar els misteris cristians (la Trinitat, l’Encarnació), pot tanmateix establir l’existència de Déu, entesa com un Ésser omnipotent, necessari i causa del món. Aquest argument, pensa sant Tomàs, hauria de poder convèncer els descreguts si són raonables.

Sant Anselm, per la seva banda, va elaborar un argument molt enginyós i enterament especulatiu, que no es recolza ni sobre l’existència del món, ni sobre l’experiència en general. Tenim en el nostre intel·lecte, diu sant Anselm, la idea d’un ésser tal que res més gran que ell pot ser pensat. («*ens quo majus cogitari non potest*»), la idea d’un «ésser màxim», per dir-ho així. Però un ésser és més gran si existeix no tan sols en el pensament, a títol d’idea, sinó igualment en la

realitat, en tant que objecte real. Doncs bé, l'ésser «*tal que res més gran no pot ser pensat*», ha d'existir realment perquè altrament hom podria pensar un altre ésser encara més gran (el mateix ésser però existint realment). Aquest argument té una gran força malgrat que planteja un cert nombre de problemes lògics. Però l'important és que fou elaborat per un teòleg i no per un filòsof.

LA METAFÍSICA MODERNA I LES PROVES DE L'EXISTÈNCIA DE DÉU

Quan amb l'obra de Descartes (1596-1650) s'inicia la metafísica moderna, hom disposa de tot un feix important de conceptes i d'arguments llegats per la tradició teològica medieval. Si Descartes pretén no deure res a aquesta tradició, Leibniz (1646-1716) no dubta a reclamar-se'n.

És sorprenent que la filosofia medieval quan parla sobre Déu es preocupa, sobretot, de provar la seva existència i les propietats essencials (la immaterialitat, la unitat, la necessitat, l'omnipotència, la justícia, la bondat). D'aquesta consideració de les «propietats», Descartes n'extreu el més cèlebre argument —i el més discutit—, la prova ontològica de l'existència de Déu. Déu és pensat com l'ésser dotat de totes les perfeccions, l'ésser més perfecte («*ens perfectissimum*»). Però l'existència és una perfecció (més val existir que no pas no existir), en conseqüència, Déu existeix. L'existència es troba necessàriament continguda en l'essència o idea de Déu. Aquesta idea no té res d'arbitrària o de fictícia i es troba en l'enteniment de tots els homes. Leibniz millora l'argument mostrant que el concepte de Déu no és contradictori i que totes les perfeccions són compatibles entre si. «déu existeix necessàriament si és possible», però és possible i, per tant, existeix. Ja es veu que la metafísica va clarament més lluny que la teologia. Allí on sant Tomàs modestament parlava de «vies», Descartes parla de demostracions i considera que «Déu existeix» és una veritat més ben establerta que « $2+2=4$ ». La certesa metafísica de l'existència de Déu és, a la vegada, més elevada en dignitat que la certesa matemàtica i anterior a ella segons l'ordre de raons.

La metafísica medieval inventarà força proves més de l'existència de Déu. Kant (1724-1804) en proposà una classificació útil a la seva CRÍTICA DE LA RAÓ PURA (1781). Diferencia entre la prova ontològica, que ja coneixem, la prova cosmològica (que prova l'existència de Déu, en tant que ésser necessari, a partir de l'existència del món com a ésser contingent) i la prova físicoteològica (que prova l'existència de Déu a partir de la bellesa i de la complexitat del món). L'existència de Déu, pot, doncs, segons sembla, ser objectivament demostrada, independentment de la fe personal del filòsof que construeix la prova.

LA DOBLE CRÍTICA DE LES PROVES METAFÍSQUES

Aquestes diferents proves han estat objecte de crítiques intel·lectuals i religioses. Intel·lectualment, la crítica mostra que les suposades «proves» no proven res. Kant les va considerar totes com a «no-conclusives». L'existència no és una propietat que hom pugui demostrar, l'existència es constata en l'experiència i no es pot deduir —vet aquí destruïda la prova ontològica. La bellesa i la perfecció del món són limitades i no poden permetre concloure l'existència d'un autor dotat d'una perfecció absoluta —vet aquí destruïda la prova físicoteològica.

Tanmateix, un metafísic com Hegel (1770-1831) va pensar que podria restablir les proves de l'existència de Déu, malgrat la crítica kantiana. El debat no està, doncs, tancat, malgrat i fa referència, especialment, al sentit que hom vulgui donar a la paraula «Déu». Hegel, i fins i tot Spinoza, (1632-1677) donaren a aquest terme un

sentit difícilment compatible amb el que habitualment s'entén per aquest mot. Hi ha una tensió manifesta entre el Déu dels filòsofs i el dels creients.

Des del punt de vista de l'esperit religiós, les proves metafísiques —tant li fa si són bones o dolentes—, no poden conduir al Déu de la fe, al «Déu veritable». Pascal (1623-1662) oposa el «Déu d'Abraham, d'Isaac i de Jacob» (el Déu de la revelació) al «Déu dels filòsofs i dels savis» (el de les proves metafísiques). Fins i tot si les proves metafísiques fossin concloents —cosa que Pascal dubta—, no servarien de res per a la nostra salvació. El Déu que comprenen els filòsofs no és altra cosa que un ídol. El Déu veritable és un Déu d'amor. I no és amb la raó que se'l pot atènyer, ans amb «el cor», el sentiment, la fe. Les proves metafísiques són impotents, i en realitat signifiquen un obstacle en la veritable aproximació a Déu. El Déu de la metafísica no és un Déu a qui es pugui pregar, ni de qui es pugui esperar; és un Déu objecte, no un Déu relacional.

Diferents en la seva inspiració i pel detall de la seva argumentació, aquestes dues crítiques —intel·lectual i religiosa—, convergeixen, però, en un punt significatiu: Déu no pot ser demostrat per la raó, sigui (en versió intel·lectual) perquè la raó no disposa dels mitjans d'una tal demostració, sigui (versió religiosa) perquè Déu està, per principi, més enllà de qualsevol possibilitat de ser comprès. Perquè, al cap i a la fi; ¿voler demostrar Déu no és voler dominar-lo? La crítica del projecte metafísic de demostració de l'existència de Déu toca el cor mateix de la metafísica (i no tan sols un dels seus àmbits o dels seus projectes concrets). És en el projecte de voler «demostrar Déu» que es manifesta amb més claredat la voluntat de domini que anima la concepció metafísica de la raó. Es tracta d'una qüestió estratègica fonamental en el debat sobre el que és metafísica i el que no n'és en la filosofia occidental.

ALTRES APROXIMACIONS FILOSÒFIQUES A L'EXISTÈNCIA DE DÉU

Però la filosofia no és tan sols la metafísica, i disposar d'un discurs racional sobre l'existència de Déu, no significa necessàriament buscar la demostració de la seva existència. Molts filòsofs, especialment després del segle XVIII, han mantingut opinions originals. Dues de les temptatives més importants són la de Kant i la del filòsof francès Henri Bergson (1859-1941). En la seva primera formulació, ni el sistema kantian, ni la doctrina bergsoniana no sembla que hagin de portar a Déu i molts admiradors d'ambdós filòsofs es van sorprendre per la inflexió «teològica» del seu treball. Les tries religioses personals d'ambdós filòsofs, certament tingueren un paper significatiu.

En la seva reflexió moral, Kant es veu obligat a plantejar la qüestió de l'existència de Déu. Segons Kant, la llei moral és del tot independent de la religió o de les particularitats socioculturals. La llei moral és dictada per la raó, sota la forma d'exigència d'universalitat (que implica el reconeixement de la igual dignitat dels éssers humans): el principi de la meua acció és moral si puc voler que sigui igualment considerat com a principi d'acció per qualsevol altre. La mentida és immoral perquè quan menteixo, no puc pretendre, evidentment!, que qualsevol altre s'arrogui el mateix dret. La immoralitat és el privilegi, un dret que m'atorgo negant-lo als altres. Però la vida conforme a una llei moral així definida no és necessàriament feliç; l'experiència mostra, ben al contrari que hi ha bergants feliços i gent de bé maltractada per la sort. Però la unió de la felicitat i de la virtut és una exigència de la consciència moral: si la virtut no és suficient per a fer-nos feliços, ens fa, en canvi, dignes de benaurança. Aquí Kant, d'una manera prou audaç, «postularà» (el mot és seu) l'existència de Déu. Com que el curs del món i l'acció dels homes no és suficient per tal d'assegurar l'acord entre felicitat i

virtut, cal creure (amb una «creença raonable») que se n'encarregarà un Déu just. Déu respon així, en Kant a un requeriment ètic i no a una voluntat metafísica. «Postular» o «creure», no significa de cap manera saber o conèixer. Ningú no està obligat a creure en l'existència de Déu, però a parer de Kant, l'existència ètica és més coherent si s'accepta aquesta creença raonable.

Kant arranca de la moral, Bergson ho fa de la biologia i de l'«élan vital» [impuls vital]. La vida és creació, però mai no és creació 'ex nihilo', a partir de no-res. Tota creació és creixement, desenvolupament, i ho testimonia l'experiència de la nostra llibertat. La vida és impuls vital, corrent de vida llançat a través de la matèria i que pretén fer créixer sense parar les zones d'indeterminació i de llibertat. La vida és consciència o «supraconsciència», com diu Bergson a L'EVOLUCIÓ CREADORA. Déu és com el centre d'aquesta «onada immensa», que és la vida i que implica tots els vivents en un recorregut. En l'experiència mística d'una santa Teresa d'Àvila, misticisme profundament ancorat en el moviment i la vida, Bergson busca altres indicacions sobre l'existència de Déu. El que ens ensenya la mística és que Déu és amor, vida, llibertat. Déu no és res que estigui fet, acabat. Fins i tot, Bergson arribarà a dir en LES DUES FONTS DE LA MORAL I DE LA RELIGIÓ que Déu té necessitat dels homes. Estem lluny del Déu dels metafísics! Per arribar a aquestes posicions, Bergson no procedeix per deducció o per raonament abstracte, sinó «retallant línies de fets». Cap fet en la natura ni en la història pot bastar per establir l'existència de Déu, però hi ha nombrosos fets que es «retallen», en una determinada direcció, la de l'existència de Déu, definit com a amor, llibertat, força creadora. No és necessari creure en aquest Déu i, tanmateix, per a Bergson aquesta és el nom últim de la força creadora que travessa totes les coses; la planta, l'animal, la humanitat.

Les divergències entre Kant i Bergson són considerables i insuperables. L'un i l'altre comparteixen, però, una gran desconfiança envers la pretensió mal fonamentada dels sistemes metafísics i davant l'inquieta intransigència del dogmatisme religiós. «Déu» no es vincula ni a la seva versió metafísica, ni a la seva versió religiosa dogmàtica.

MÉS ENLLÀ DE LES PROVES

Kant, com Bergson, proposen un significatiu desbordament de la qüestió de l'existència de Déu tal com s'havia plantejat clàssicament. Tots dos filòsofs parlen de l'existència de Déu, però aquesta qüestió no polaritza els seus discursos. Déu val menys com a «existent» que com a sentit o valor. La qüestió no és tant saber si existeix un ésser (o un Ésser) de més al món o més enllà del món, com de prendre en compte què significa la referència a Déu.

Déu és menys un fet, que caldria establir, que un valor, en referència al qual podem actuar. No es tracta aquí, en absolut, d'una moral religiosa —que Kant rebutja explícitament, mentre que Bergson fonamenta la moral absolutament a part de qualsevol dogma de l'Església. Déu, sobretot, no s'ha de convertir en una 'cosa'. És el model de la Voluntat santa (espontàniament conforme a la Llei moral), o el Principi últim de vida i llibertat. Això significa que, essent el més proper a l'home, no és quelcom que estigui «a disposició» de l'home, no és res que l'home pugui manipular com li plagui. En una paraula, l'home no és pas ell mateix el seu propi fonament.

El treball dels filòsofs sobre la qüestió de Déu posa de manifest la complexitat dels sentits de «la raó». Sovint s'oposen fe i raó com si es tractés de dues instàncies perfectament heterogènies. El concepte de «fe de la raó», elaborat per Kant (la raó

moral que porta a postular l'existència de Déu), mostra que cal desprendre's d'oposicions brutals. La raó humana presenta moltes formes i els filòsofs, sense cap mena de dubte, han assajat totes les cares de la raó per tractar la qüestió de l'existència de Déu. N'hem evocat algunes, però n'hi ha moltes altres, per exemple, el càlcul de possibilitats de l'«aposta» pascaliana, o el concepte d'«afirmació de Déu», del filòsof catòlic Claude Bruaire (1932-1986). Existeixi o no existeixi Déu, haurà estat durant segles un potent instrument d'afinació i de complexificació de la raó humana.

Sota un aspecte diferent, déu és també un contingut essencial de les diverses cultures humanes. El filòsof també ha de pensar aquest fet, no per convertir-lo en argument en favor o en contra de l'existència de Déu, sinó simplement per pensar-hi. És la tasca de les filosofies de la religió inaugurada en cert sentit per Ludwig Feuerbach amb la seva *ESSÈNCIA DEL CRISTIANISME* (1841). Sens dubte, en les filosofies de la religió, Déu no és pensat directament, en ell mateix, sinó com a objecte de certes creences o de certes pràctiques humanes. Simètricament, el pensament contemporani presenta importants exemples de filosofies d'inspiració religiosa (Chestov, Lévinas), per als quals Déu és alhora «el que hi ha a pensar» i un potent «inspirador de pensament», per així dir-ho. Convé no confondre les filosofies religioses —les que reposen sobre el pressupòsit de la veritat de la fe religiosa—, de les filosofies de la religió —que no accepten aquest pressupòsit. Però unes i altres són temptatives de clarificació del que significa «Déu».

En una època en que s'utilitzen sense gaire precaució grans paraules, com ara «Déu», «religió», o «fe», no és inútil confrontar-se amb el treball pacient, minuciós i sòlidament argumentat dels grans filòsofs clàssics i contemporanis.

Bernard SÈVE és professor d'Estètica i de Filosofia de l'Art a la Universitat Lille III. Es autor del llibre: 'La question philosophique de l'existence de Dieu'. (PUF, 2000 , 2ª ed.). Article publicat a LE MONDE DES RELIGIONS, nº 34; març-abril, 2009, pp. 26-31.

© dels autors. Reproducció exclusiva per a ús escolar. Trad. R. A.